

І ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 910.4:908(477.75)«18»

Геннадій Каушлієв (м. Сімферополь)

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ МАНДРІВНИКІВ В КРИМУ (30–50-і рр. XIX ст.)

У статті розглянута історія краєзнавчих досліджень Кримського півострова вітчизняними мандрівниками в 30–50-ті рр. XIX ст. Здійснено аналіз публіцистичних творів і наукових праць російських та українських пілігримів (С. С. Куторги, М. Н. Мурзакевича, М. І. Костомарова, П. В. Беккера та ін.), які відвідали Тавриду в цей період. Було встановлено, що подорожі представників російської та української інтелектуальної еліти сприяли активному накопиченню кримознавчих матеріалів, заохочували представників столичної інтелігенції до візитів у Крим, а також спонукали царський уряд до більш активного засвоєння краю. Доведено, що основними об'єктами уваги з боку вітчизняних пілігримів були античні та середньовічні старожитності, побут і звичаї місцевого населення (караїмів, кримських татар).

Ключові слова: краєзнавство, мандрівники, подорожні записки, Крим.

Серед актуальних завдань сучасної української історичної науки невідкладно постає проблема відродження минулого нашої батьківщини за часів відсутності незалежності. Однією з найбільш цікавих та інформативних джерельних груп з цього питання є подорожні записки та мемуари мандрівників, що відвідували землі України у XVIII – XIX ст., адже спогади сучасників передають такі аспекти життя різних регіонів нашої держави, які не знайшли належного відображення ані в документах, ані в історичних дослідженнях того періоду. Вони містять унікальну інформацію про громадсько-політичне, соціально-економічне та культурне життя місцевого населення, його менталітет, побут і звичаї. Твори мемуарного характеру передають думки і почуття їх авторів, дозволяють вивчати історію України з неупереджених позицій.

З-поміж дисертацій з цієї проблеми, які збагатили вітчизняну історіографію й заохотили науковців і краєзнавців до активного вивчення подорожніх записок, відзначимо дослідження П. О. Бочана¹ та Н. О. Никифорова². Серед закордонних творів, присвячених дослідженням як українських, так і кримських земель західноєвропейськими мандрівниками, особливої уваги заслуговують праця Ларі Вулфа «Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва»³.

Кримські дослідники звернулись до цієї теми наприкінці 90-х рр. XIX ст., коли побачили світ монографія⁴ та серія публікацій професора А. А. Непомнящого⁵. Комплекс цих робіт на

сьогодні є найбільш змістовним доробком у вивченні внеску мандрівників в історико-краєзнавче вивчення Кримського півострова після його інкорпорації до складу Російської імперії. Серед інших помітних досліджень слід назвати дисертацію О. М. Деремедведь, в якій здійснено аналіз подорожніх записок та мемуарів англійських мандрівниць, що відвідали Тавриду у XIX ст.⁶ В останні три роки історіографія історії вивчення Криму була доповнена серією публікацій, в яких проаналізовано травелоги польських⁷ та англійських мандрівників⁸. В той же час, краєзнавчі дослідження вітчизняних мандрівників в Криму в 30–50-ті рр. XIX ст. залишались поза увагою місцевих істориків. З огляду на це, вивчення спогадів російських та українських подорожніх, на сторінках яких відбиті цінні історичні відомості з історії півострова, становлять інтерес для широкого загалу кримознавців. Мета даної роботи – аналіз травелогів, публіцистичних і наукових творів вітчизняних мандрівників, що безпосередньо торкаються Тавриди у досліджуваній період, надання характеристики змісту зазначених творів, визначення значення робіт мемуарно-описового характеру як джерел з історії Кримського півострову в 30–50-ті рр. XIX ст.

До 1783 р. Крим належав до так званої «Turquie d'Europe» – північно-східної частини Європи, що належала до складу Османської імперії. Після інкорпорації Південного Причорномор'я до складу Російської імперії, соціально-економічне та культурне життя Тавриди було переорієнтовано на європейський

манер. Для уряду Катерини II півострів являв собою не тільки територію яку необхідно було швидко освоїти за рахунок інтенсивної колонізації, а й простір, що потребував інтелектуального осягнення як складової частини Російської імперії. Саме тому починаючи з 80-х рр. XVIII ст. кримська земля стає об'єктом постійної уваги з боку вітчизняної інтелектуальної еліти. На рубежі XVIII – XIX ст. край відвідують науковці (Ф. К. Маршалл фон Біберштейн, Е. Е. Кьолер, П. С. Паллас), письменники (В. В. Ізмайлов, О. С. Пушкін), державні та громадські діячі (І. М. Муравйов-Апостол, П. П. Свін'їн), що залишили після себе комплекс кримознавчих наукових і публіцистичних творів. Саме завдяки цим працям у вітчизняній громадській свідомості було сформовано перше, ще досить загальне, уявлення про Кримський півострів, як про мальовничий край з великою кількістю античних та середньовічних пам'яток, гостинним місцевим населенням і чудовим кліматом.

У 30–50-ті рр. XIX ст. перед російськими та українськими інтелектуалами повстало принципово нове завдання – більш поглиблено, детально та різнобічно вивчити Кримський півострів, як невід'ємну частину Російської імперії. Деякі з цих вояжів мали суто наукове спрямування, а інші носили приватний характер. Результатом цих подорожей стала поява низки творів з історії, географії, етнографії Тавриди, а також низка публікацій описового характеру. У поєднанні ці праці не тільки розширили коло знань про цей регіон, а й остаточно затвердили у громадській свідомості факт остаточної європеїзації півострова в цей період.

Першим дослідником, який відвідав Крим на початку 30-х рр. XIX ст., став відомий російській біолог, завідувач кафедри зоології Санкт-Петербурзького університету, С. С. Куторга (1805–1861)⁹. Степан Семенович відвідав півострів 1833 р. Результатом його поїздки стали дві студії: «Общий взгляд на Таврический полуостров», яка була опублікована в «Журнале Министерства народного просвещения» 1834 р.¹⁰, а також «Описание нескольких новых видов окаменелостей из долины Салгира при Симферополе»¹¹.

Перша частина твору «Общий взгляд на Таврический полуостров» містить докладний географічний опис кримських земель: ґрунтів, клімату, ландшафтів, рік, соляних озер Перекопа¹². У другій частині – міститься розповідь

про населені пункти Південного берегу Криму. Так, у травні 1833 р. С. С. Куторга під час візиту до Ялти зазначив: «Селище Ялта, що стоїть на підвищеному східному березі гавані, зростає з кожним роком; ледачі татари поступаються місцем грекам та руським, а роботи в гавані провадяться швидко»¹³. У творі вояжера також зустрічаються описи пам'яток старовини. Досліджуючи кримські гори, вчений натрапив на руїни укріплення на одній з яйл: «Укріплення це має вигляд прямокутника з округлими кутами й з вузькими, видовженими просвітами. Стіни його, виведені з обтесаного вапняку, вціліли сажнів на чотири у висоту. На них не має жодних слідів яких-небудь написів чи зображень, а тому не можна напевно стверджувати: грекам чи генуезцям вона належала»¹⁴. Вочевидь, мандрівник натрапив на середньовічний фортифікаційний комплекс, культурна та хронологічна ідентифікація якого була неможлива.

У цілому, відомості, що були приведені у творах С. С. Куторги, викликали зацікавлення у вітчизняних та західноєвропейських науковців. Степан Семенович став чи не першим, після П. С. Паласа, дослідником, який звернув увагу наукового співтовариства Російської імперії на географію, геологію, рослинний та тваринний світ Кримського півострова. Саме завдяки публікації його творів посилювався інтерес вітчизняної громадськості до природи краю.

З-поміж вітчизняних мандрівників, що зробили вагомий внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Криму, однією з найбільш помітних фігур є М. Н. Мурзакевич (1806–1883). Його біографія тісно пов'язана з Тавридою, становленням місцевої археології та музейної справи. Отримавши освіту в Московському університеті, майбутній вчений оселився в Одесі, де почав займатись науковими дослідженнями. Завдяки своїй праці на посаді секретаря, а потім заступника голови Одеського товариства історії та старожитностей, Микола Никифорович отримав визнання у вітчизняних наукових колах. Більшість його праць, що стосувались Південного Причорномор'я, було опубліковано на сторінках часопису «Записки Одесского общества истории и древностей», а також на шпальтах газети «Одесский вестник»¹⁵.

Влітку 1835 р. М. Н. Мурзакевич здійснив свою першу подорож до Криму. Дослідивши давньогрецькі старожитності, він виступив з

першою кримознавчею працею, котра отримала назву «Краткая история древнего Херсонеса»¹⁶. Подальший інтерес до півострова знайшов своє відображення у монографії «История генуэзских поселений в Крыму», яку було опубліковано в Одесі 1837 р. Після цього вчений виступив з низкою публікацій, в яких було проаналізовано письмові та нумізматичні джерела часів перебування італійців в Тавриді, стан пам'яток старовини епохи середньовіччя¹⁷.

1836 р. М. Н. Мурзакевич вдруге відвідав Крим. Звіт про свій вояж вчений підготував у вигляді записок мандрівника. За рік цю працю було опубліковано в «Журнале Министерства народного просвещения»¹⁸. Публікація містила не лише опис населених пунктів, які відвідав історик (Ак-Мечеть, Балаклава, Бахчисарай, Євпаторія, Керч, Севастополь, Судак, Південний берег Криму), а й змістовні історичні та статистичні відомості, описи старожитностей та їх схематичні малюнки. Крім того, автору вдалося досить колоритно зобразити побут та господарську діяльність народів Тавриди: вірменів, караїмів, кримських татар. Свої висновки, щодо історії краю та міграційних процесів на його території, Микола Никифорович підкріпив посиланнями та фрагментами з праць І. М. Муравйова-Апостола, С. Сестренцевича-Богуша та ін.¹⁹ Помітне місце в роботі займає опис руїн італійських укріплень півострова (Кафи, Судака, Чембало), печерних міст Криму (Мангупа, Чуфут-Кале). Саме М. Н. Мурзакевич вперше обґрунтував тезу про визначне значення Чембало в системі фортифікаційних споруд генуезців. На думку науковця, на місці цього середньовічного комплексу існувало шість поселень (скіфське, грецьке, генуезьке, феодоритське, друге генуезьке та османотатарське). Ця схема історичного розвитку населеного пункту, навіть не зважаючи на її певну умовність, до сьогодні залишається панівною у вітчизняній історіографії²⁰. У подорожніх записках історика міститься опис пам'яток більш пізньої доби, таких як, наприклад, ханський палац та мавзолей (дюрбе)²¹.

1837 р. М. Н. Мурзакевич, отримавши наказ від міністра народної освіти С. С. Уварова, знову вирушив до Криму. Ціль поїздки – укладення опису старожитностей півострова²². Після успішного вирішення завдання міністра, візити історика на кримську землю стали постійними. Історик приймав активну

участь у археологічних розкопках античних міст, підготував серію кримознавчих публікацій за результатами своєї наукових досліджень²³.

На сьогодні, постать М. Н. Мурзакевича є однією з ключових при вивченні процесу історико-культурного осягнення Тавриди. Завдячуючи його змістовним науковим публікаціям і подорожнім запискам, вітчизняні та зарубіжні науковці, мандрівники і письменники отримали цінні історичні відомості й археологічні матеріали, які розширили та збагатили уявлення про Кримській півострів в другій третині XIX в.

Помітний внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Південного Причорномор'я зробив відомий історик і письменник М. С. Всеволозьський. Його твір «Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836–1837 годах» являє собою один із найкращих вітчизняних травелогів, викликав у сучасників неабиякий інтерес²⁴. Свій вояж пілігрим розпочав 17 квітня 1836 р. у Москві, а закінчив наприкінці травня 1837 р. у Санкт-Петербурзі. Опис Кримського півострова та земель Південної України міститься у першому томі твору, в той час як другий було повністю присвячено подорожі до Західної Європи, Малої Азії та Північної Африки.

Готуючись до поїздки, мандрівник звернувся до вивчення найбільш відомих кримознавчих праць свого часу. Це дало йому змогу висловлювати власну, хоча не завжди вірну, думку щодо походження античних і середньовічних пам'яток Керчі, Судаку, Феодосії, Херсонесу. Письменник також навів цікаві відомості з життя місцевих мешканців: греків, караїмів, кримських татар. У цілому, столична критики досить прихильно оцінила твір М. С. Всеволозьського²⁵. В той же час, сучасники автора – деякі авторитетні дослідники, такі як М. І. Надеждін, висловили чимало зауважень щодо достовірності відомостей, які були наведені у книзі. Особливо це стосувалося проблем хронології та трактування історичних подій за часів давньогрецького панування на теренах Південного Причорномор'я²⁶. Тим не менш, головна заслуга Миколи Сергійовича полягає у популяризації низки тем, пов'язаних із історією, проблемами соціально-економічного розвитку та збереження культурної спадщини

Криму, серед освіченої вітчизняної громадськості.

В 30–50-ті рр. XIX ст. Тавриду відвідували не тільки російські вчені та письменники, а й представники української інтелігенції: М. І. Костомаров (1817–1885) і М. О. Максимович (1804–1873). Ці громадські діячі внесли свій вклад у історико-культурне опанування півострова у досліджуваній період.

Твір професора Московського та Київського університетів М. О. Максимовича «Письма о Кіеве и воспоминания о Тавриде» було видано лише 1871 р.²⁷ Однак саму подорож науковець здійснив ще у травні 1836 р. Підсумком подорожі стала невелика за об'ємом праця (154 сторінки), що була написана у вигляді листів до князя П. А. В'яземського. У цій книзі мандрівник розповів про зустрічі у Києві з відомими особистостями того часу, зокрема з М. В. Гоголем, а також описав свої враження від вояжу до Криму. Об'єктом уваги з боку Михайла Олександровича стали місцеві старожитності, зокрема Херсонес, звичаї та побут народів Криму, процес розбудови міст краю. На шпальтах столичних газет та журналів зазначалось, що при невеликому об'ємі твір містить досить багато цінної інформації, у тому числі описи стану кримських пам'яток старовини з доповненнями у вигляді коротких історичних довідок про них²⁸.

Микола Іванович Костомаров двічі відвідав Кримський півострів у досліджуваній період. Перший його візит відбувся 1841 р. Причиною вояжу була переважно вченого пов'язана з виснажливою підготовкою до магістерського екзамену та написанням дисертації. Завершивши наукову роботу, навесні 1841 р. М. І. Костомаров за порадою лікарів вирушає на лікування до Південного берегу Криму²⁹.

Під час першої мандрівки М. І. Костомаров відвідав Бахчисарай, Керч, Коктебель, Судак, Чатир-Даг, Ялту. Найбільшу цікавість у науковця, який був шанувальником таланту О. С. Пушкіна, викликала колишня столиця Кримського ханства. В своїх мемуарах науковець докладно змалював інтер'єр палацу кримського хана, фонтан сліз, а також місцеве повітове училище. Враження від перебування у цьому місті вилилися у два вірші «Аглае-Чесме» та «До Мар'ї Потоцької», в яких відчувається вплив пушкінської поезії³⁰.

Під час поїздки до Керчі М. І. Костомаров звернув увагу на боспорські поховальні комплекси. В своїх подорожніх записках він з обу-

ренням описав численні крадіжки, що відбувались під час розкопок керченських курганів. Особливо прикрим для мандрівника став факт варварського розкрадання склепів Золотого кургану місцевими жителями та археологами-аматорами, котрі «приховували знайдені в курганах коштовності й таємно продавали їх англійцям»³¹. Повернувшись до Києва, Микола Іванович під враженням від кримської подорожі підготував драматичну поему «Пантикапея», яка була написана українською мовою.

Другий кримський вояж М. І. Костомаров також здійснив у зв'язку з необхідністю лікування. Влітку 1852 р., перебуваючи у засланні в Саратові, науковець домігся від влади дозволу відвідати півострів. Подорож розпочалася з відвідин Керчі, де письменник у супроводі М. Н. Мурзакевича оглянув фортецю Єнікале, Золотий та Царський курган. Подальший шлях Миколи Івановича лежав на південь Тавриди. Найбільше захоплення у мандрівника викликав алушкінський палац М. С. Воронцова та ландшафтний парк, який було оздоблено, за виразом М. І. Костомарова, «надзвичайно вишукано з незвичайною близькістю до природи»³². Після відпочинку на Південному березі Криму подорожній відвідав руїни генуезької башти Балаклави, Севастополь, Бахчисарай і Феодосію. Під час другої подорожі письменник переклав на російську свою поему «Пантикапея», доповнивши та переробивши деякі його частини. В результаті світ побачив новий художній твір, що отримав назву «Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...». У майбутньому М. І. Костомаров неодноразово звертатиметься до кримської тематики в своїх роботах, слідкуватиме за подіями, що будуть відбуватися тут в середині XIX ст., і навіть втретє відвідає півострів 1870 р. Спогади про подорожі до Тавриди знайшли своє відображення не тільки в його поемах та віршах, але й в епістолярній спадщині.

Олімпіада Петрівна Шишкіна – авторка двохтомної праці «Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году» – одна з небагатьох російських дворянок першої половини XIX ст., що відвідала Крим, опублікувала свої подорожні записки. Вихованка Смольного інституту, фрейліна імператриці Єлизавети Олександрівни, О. П. Шишкіна була відома серед столичного загалу своїми історичними романами. Після

завершення тривалої подорожі різними куточками Російської імперії, письменниця опублікувала свій твір 1848 р., присвятивши його імператору Миколі I³³.

Подорожуючи Тавридою, О. П. Шишкіна найбільшу увагу в своїх подорожніх нотатках приділила Південному берегу Криму та південно-західній частині півострова. Крім того, у творі письменниці наведено цікаві факти щодо звичаїв, побуту караїмів та кримських татар, описи монастирів, церков, помешкань монахів, християнських старожитностей Інкерману та Херсонесу. Праця мандрівниці була схвально оцінена сучасниками в численних рецензіях та відгуках, в яких, не без іронії, зазначалось: «Залишається подякувати автору за те, що вона подорожувала не для себе самої, а й для людей, котрі полюбляють побувати усюди, залишаючись на одному місці»³⁴.

Одним з останніх представників вітчизняної еліти, що відвідали Кримський півострів незадовго до подій Східної війни був П. В. Беккер (1807–1881). Його подорож була організована 1852 р. Відомості, що містять його подорожні щоденники, відбивають стан розвитку економіки краю й рівень наукового опанування Тавриди напередодні бойових дій.

Майбутній філолог та історик народився у Ревелі у 1807 р. Отримавши вищу освіту у Дерптському університеті, П. В. Беккер залишив Російську імперію, щоб продовжити навчання у Йєнському університеті. Саме тут 1834 р. науковець отримав докторський ступінь і розпочав археологічні дослідження. До Росії він повернувся 1837 р., зайнявши посаду ад'юнкта латинської та грецької словесності у Рішельєвському ліцеї. За два роки дослідник отримав науковий ступінь магістра в університеті Св. Володимира та був затверджений у вченому званні професора. З 1848 по 1852 рр. Павло Васильович був директором другої одеської гімназії, а з 1857 р. він очолив Рішельєвський ліцеї³⁵.

Паралельно з викладацькою роботою П. В. Беккер активно займався науковою діяльністю, вивчаючи античні старожитності Південного Причорномор'я. Більшість досліджень вченого було опубліковано німецькою мовою через низький рівень знання російської мови. Серед найпомітніших робіт науковця, що безпосередньо торкалися кримської тематики, відзначимо: «Die Herakleatische Halbinsel in archdologischer beziehung behandelt» (Лейпциг, 1856)³⁶, «Ueber eine Sammlung unedirten

Henkelischriften aus dem sьdlichen Russland» (Лейпциг, 1862 г.)³⁷, а також «Ключ к разъяснению некоторых древностей Ольвии и Херсонеса Таврического» (Одеса, 1858)³⁸.

Влітку 1852 р. П. В. Беккер здійснив наукову поїздку, метою якої було вивчення античних старожитностей Керченського й Таманського півостровів. Результатом подорожі стала праця, що з'явилась на шпальтах відомого московського видання «ПроPILEI» 1853 р. під назвою «Керчь и Тамань в июле месяце 1852 г.». Цей невеликий твір є цінним джерелом з історії півострова напередодні Кримської війни, оскільки під час вояжу подорожній відвідав Карасубазар, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосію. Особливу увагу у своїх записках приділив боспорським пам'яткам та опису керченського музею, який на той час мав одну з найбільших на Півдні Росії колекцій. В статті науковця зафіксовано чи не повний перелік виробів з каменю (скульптур, надгробків тощо) й кераміки, що належали до зібрання. Крім того, пілігрим оглянув поховальні комплекси й місця розкопок Золотого та Царського курганів, зробивши зауваження щодо ходу робіт та ставлення місцевих археологів до знайдених старовинних предметів. Саме завдяки роботі П. В. Беккера ми отримали можливість дізнатися про унікальні знахідки на Керченському півострові протягом 50-х рр. XIX ст. На жаль, більшість з цих унікальних виробів давньогрецького гончарного, склоробного, ювелірного мистецтва було втрачено через недбале відношення або жадібність «мисливців за живою», які невагаючись продавали коштовні речі іноземним колекціонерам³⁹.

Джерельна інформація з твору науковця «Керчь и Тамань в июле месяце 1852 г.» збагачує й доповнює історико-краєзнавчі відомості, що були накопичені вітчизняними мандрівниками про Крим протягом 30–50-х рр. XIX ст. Вже за два роки після подорожі П. В. Беккера Севастополь було взято в облогу союзними військами, а на території Таврійської губернії було введено військове становище. Через такі небезпечні для вояжів умови поїздки на півострів представників вітчизняної інтелектуальної на певний час було припинено.

Таким чином, завдяки представникам російської та української інтелектуальної еліти до початку Східної війни процес інтелектуального осягнення Тавриди було практично повністю завершено. Результатом

вояжів письменників, науковців, громадських діячів в 30–50-х рр. XIX ст. стало розширення уявлення про півострів у вітчизняній громадській свідомості, вдосконалення його ментальної карти, яке розпочалося ще наприкінці XVIII ст. Розвиток специфічних принципів опису та репрезентації досліджуваного регіону обумовив затвердження дискурсу Криму, як окремого різновиду комунікативного простору у середовищі просвічених кіл Російської імперії.

Одним з найважливіших підсумків перебування вітчизняних пільгримів у Криму стала публікація подорожніх записок, мемуарів, наукових і публіцистичних творів. Всі ці роботи на сьогодні є одним з найважливіших історичних джерел, в яких відбився комплекс лінгвістичних, пам'яткознавчих, соціально-

економічних, етнографічних відомостей про Крим за часів правління Миколи I. Завдяки джерельній інформації виявленій у травелогах і наукових працях ми можемо стверджувати, що найбільшу цікавість у вітчизняних пільгримів викликали античні й середньовічні пам'ятки (Керч, Судак, Феодосія Херсонес), архітектурні витвори часів Кримського ханства (Бахчисарайський палац), побут і звичаї місцевих мешканців (особливо караїмів та кримських татар). Наслідком розповсюдження правдивих і неупереджених знань про півострів стало не тільки швидке накопичення кримознавчих матеріалів, але й заохочення представників столичної інтелігенції до візитів у Крим, а також спонукання царського уряду до більш активного економічного опанування краю.

Джерела та література

- 1 *Бочан П. О.* Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Петро Олександрович Бочан. – Чернівці, 2008. – 20 с.
- 2 *Никифоренко Н. О.* Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 00.07.06 / Наталя Олексіївна Никифоренко. – Донецьк, 2000. – 17 с.
- 3 *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф. – К. : Критика, 2009. – 592 с.
- 4 *Непомнящий А. А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с. – (научн. – справ. издания по истории Украины, вып. 46).
- 5 *Непомнящий А. А.* Иностранные путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX века / А. А. Непомнящий // Заселення Півдня України : проблеми національного та культурного розвитку : наук. доп. : між нар. наук.-метод. конф. : у 2 ч. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 219–223; Непомнящий А. А. К вопросу о начале научного изучения Крыма : экспедиция В. Ф. Зуева / А. А. Непомнящий // Пилигримы Крыма–98 : путешествия по Крыму, путешественники о Крыме. Международ. науч. конф. : мат-лы. – Симферополь : Крымский архив, 1998. – С. 91–96; Непомнящий А. А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1998. – Вип.1 : мат-ли III Всеукраїнської наук.-практич. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура» : у 2 ч. – Ч. 2. – С. 138–144.
- 6 *Деремедведь Е. Н.* Крымская Ривьера : авантурные приключения англичанок в Тавриде / Е. Н. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.
- 7 *Громенко С. В.* Польські мандрівники в Криму у XIX столітті: географія подорожей / С. В. Громенко // Історичний Архів. Наукові студії. – 2009. – № 3. – С. 134–136; Громенко С. В. Адам Сераковський – польський мандрівник по Криму та його подорожні листи / С. В. Громенко // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. сер. : исторические науки. – 2010. – Т. 23 (62), № 1. – С. 42–49.
- 8 *Каушлиев Г. С.* Английские путешественники в историко-краеведческом изучении Крыма конца XVIII – начала XIX века / Г. С. Каушлиев // Громенко // Ученые запи-

- ски Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. сер. : исторические науки. – 2010. – Т. 23 (62), № 1. – С. 100–113.
- 9 *Б. П. Куторга Степан Семенович* / Б. П. // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1891. – Т. 32. – С. 59.
- 10 *Куторга С. С.* Общий взгляд на Таврический полуостров (отрывок из путешествия 1833 г.) / С. С. Куторга // Журнал Министерства народного просвещения. – 1834. – № 6. – Ч. 2. – С. 484–494.
- 11 *Куторга С. С.* Описание нескольких новых видов окаменелостей из долины Салгира при Симферополе / С. С. Куторга. – СПб., 1834. – 15 с.
- 12 *Куторга С. С.* Общий взгляд на Таврический полуостров... – С. 485–486.
- 13 Там само. – С. 490.
- 14 Там само. – С. 492.
- 15 *Непомнящий А. А.* Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2006. – Т. 1. – С. 74.
- 16 *Мурзакевич Н. Н.* Краткая история древнего Херсона / Н. Н. Мурзакевич // Одесский вестник. – 1836. – 8, 11 янв.
- 17 *Мурзакевич Н. Н.* Донесения Обществу / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 318–322.
- 18 *Мурзакевич Н. Н.* Поездка в Крым в 1836 году / Н. Н. Мурзакевич // Журнал Министерства народного просвещения. – 1837. – № 3, отд. 4. – С. 625–691.
- 19 Там само. – С. 642–643.
- 20 *Адаксина С. Б.* Крепость Чембало в историографии последней трети XVIII – первой половины XIX вв. / С. Б. Адаксина, В. Л. Мыц // О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических : сб. научн. трудов : по мат-лам конф. в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кёппена. – К. : Стилос, 2004. – С. 89.
- 21 *Мурзакевич Н. Н.* Поездка в Крым в 1836 году... – С. 637.
- 22 *Непомнящий А. А.* Подвижники крымоведения... – С. 78.
- 23 Там само. – С. 80–86.
- 24 *Всеволожский Н. В.* Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836–1837 годах : в 2 т. / Н. В. Всеволожский – М., 1839. – Т. 1. – 495, VI с.; Т. 2. – 524 с.
- 25 [Рецензия] // Северная пчела. – 1839. – 1, 2 июня. – Рец. на кн. : Всеволожский Н. В. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь. – М., 1839.
- 25 *Надеждин Н. [И.]* [Рецензия] / Н. И. Надеждин // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 438–441. – Рец. на кн. : Всеволожский Н. В. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь. – М., 1839.
- 27 *Максимович М. А.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде / М. А. Максимович. – СПб., 1871. – 157 с.
- 28 *Лесков-Стебницкий Н.* [Рецензия] / Н. С. Лесков-Стебницкий // Биржевые ведомости. – 1871. – 21 февр. – Рец. на кн. : Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871; [Рецензия] // Заря. – 1871. – Март, отд. 2. – С. 14–15. – Рец. на кн. : Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871.
- 29 *Смолий В. А.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : енциклопедичний довідник / В. А. Смолий, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – К. : Вища школа, 2005. – С. 230.
- 30 *Костомаров М. І.* Твори : в 2 т. / М. І. Костомаров. – К., 1990. – Т. 1. – С. 104–105.
- 31 Там само. – С. 453.
- 32 *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Либідь, 1990. – С. 492.
- 33 *Шишкина О. П.* Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году : в 2 ч. / О. П. Шишкина. – СПб., 1848. – Ч. 1. – VI, 228, II с. : ил; Ч. 2. – 330, II с. : илл.
- 34 Рецензия // Москвитянин. – 1849. – № 1, отд. 4. – С. 37. – Рец. на кн. : Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. – СПб., 1848.
- 35 *Михневич И.* Исторический очерк сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. / И. Михневич. – Одесса, 1857. – С. 81–82.
- 36 *Becker P.* Die Herakleatische Halbinsel in archdologischer beziehung behandelt / P. Becker. – Leipzig, 1856. – 102 [2] s.
- 37 *Becker P.* Ueber eine Sammlung unedirten Henkelischriften aus dem sьdlichen Russland / P. Becker. – Leipzig, 1862. – 502 s.
- 38 *Беккер П. И.* Ключ к разъяснению некоторых древностей Ольвии и Херсонесиса Таврического / П. И. Беккер. – Одесса, 1858. – 26 с.

Геннадий Каушлиев

**Краеведческие исследования отечественных путешественников в Крыму
(30–50-е гг. XIX ст.)**

В статье рассмотрена история краеведческих исследований Крымского полуострова отечественными путешественниками в 30–50-е гг. XIX ст. Осуществлен анализ публицистических произведений и научных работ русских и украинских пилигримов (С. С. Куторги, Н. Н. Мурзакевича, Н. И. Костомарова, П. В. Беккера и др.), которые посетили Тавриду в этот период. Было установлено, что путешествия представителей российской и украинской интеллектуальной элиты содействовали активному накоплению крымоведческих материалов, привлекали представителей столичной интеллигенции к визитам в Крым, а также вынуждали царское правительство к более интенсивному освоению края. Доказано, что основными объектами интереса со стороны отечественных пилигримов были античные и средневековые древности, быт и обычаи местного населения (караимов, крымских татар).

Ключевые слова: краеведение, путешественники, путевые записки, Крым.

Gennadiy Kaushliev

Region studies of domestic travelers in the Crimea in the 30–50's of 19th century

In the article history of region studies of the Crimean peninsula by domestic travelers in 30–50's of 19th century has been considered. Analysis of travelers' notes which visited Taurida (S. S. Kutorga, N. N. Murzakevich, N. I. Kostomarov, P. V. Bekker and others) has been accomplished. It was proved that voyages of members of domestic intellectual elite had helped in case of accumulation of information about Crimea's history, attracted spokesmen of metropolitan intelligentsia to travels in Crimea and facilitated tsar's government to accelerate rate of mastering of this region. It was showed that antique and medieval monuments, every day life and habits of Crimean dwellers (Caraims and Crimean Tatars) were the main objects of their researches.

Key words: region studies, travelers, travelers' notes, the Crimea.

